O‘smirlik davrida o‘quvchi shaxsining shakllanish jarayoni va psixologik ta’sirlar

Mamatqulova Gulnora Erkinovna

Surxondaryo viloyati Muzrabot tumani

19-umumiy o’rta ta’lim maktabi psixologi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari, bu yoshdagi o‘quvchilarning shaxs sifatida shakllanish jarayoni va unga ta’sir etuvchi ichki hamda tashqi omillar tahlil qilingan. O‘smirlik — inson hayotida muhim o‘tish davri bo‘lib, bu bosqichda shaxsning dunyoqarashi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi, hissiy holati va ijtimoiy moslashuvi shakllana boshlaydi. Maqolada aynan shu davrda o‘quvchilarda uchraydigan psixologik muammolar, ularning sabablari va ularga samarali yondashuvlar haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, o‘qituvchi va ota-onalarning psixologik yondashuvi, tarbiyaviy usullari o‘smirning sog‘lom rivojlanishida muhim omil ekani ta’kidlanadi.

Kalit so’zlar: O’smirlik davri, xulq-atvor, ota-ona, o’qituvchi, o’sish, kattalik, bola, inqiroz, o’qish jarayoni, muhit, ta’lim, tarbiya.

Ma’lumki, o‘smirlik davri insonni bolalikdan-yoshlikka o‘tuvchi va o‘z navbatida boshqa davrlardan o‘zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davrdir. Bu davr taxminan bolalarning 5—8-sinflarda o‘qish paytlariga to‘g‘ri keladi va 11—12 yoshdan 14—15 yoshgacha bo‘lgan davr oralig‘ida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1—2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin. O‘smirlik davri ayrim maxsus psixologik adabiyotlarda «o‘tish davri», «og‘ir davr», «inqiroz davri» kabi nomlar bilan ham ataladi. Bu davrning «og‘irligi», «keskinligi», «murakkabligi» nimalar bilan asoslanadi? O‘smir o’quvchilarda bu davrining og‘ir, murakkab davr ekanligi ko‘plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog‘liq. Bu davrda rivojlanishning barcha jihatlari: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun mohiyati ham o‘zgaradi. Bu o‘zgarishlar, bir tomondan, o‘smirning shaxsiy rivojlanishida yangi bosqichni boshlab bersa, boshqa tomondan esa, ularni tushunish va boshqarish qiyin bo‘lgan ichki qarama-qarshiliklar, hissiy beqarorlik, ruhiy tengsizliklarni ham keltirib chiqaradi. Ayniqsa, bu davrda o‘smirlar o‘z «men»ini anglash, jamiyatdagi o‘z o‘rnini topish, mustaqil fikrlashga intilish, o‘z qarashlariga ega bo‘lish kabi ehtiyojlarni kuchli his eta boshlaydilar. Shu sababli ular ota-ona, o‘qituvchi yoki boshqa kattalarning har bir tanqidini shaxsiyatiga tajovuz sifatida qabul qilishi, o‘zini himoya qilishga yoki aksincha, tajovuzkor bo‘lishga moyilligi ortadi. Bu davrda ijtimoiy munosabatlarga bo‘lgan talab ortib, tengdoshlar bilan aloqa birinchi o‘ringa chiqadi. O‘smir uchun do‘stlik, guruh ichidagi maqomi, obro‘si, qabul qilinishi – katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ba’zida o‘smirlar o‘z oilasi emas, balki tengdoshlari ta’siriga ko‘proq tushadi. Bu esa ularni ijobiy yo‘nalishga boshlashi ham, salbiy yo‘lga yetaklashi ham mumkin. O‘smir o‘zining tashqi ko‘rinishi, fe’l-atvori, jamiyatdagi o‘rniga nisbatan chuqur qiziqish bilan qaray boshlaydi. Shu jihatdan, bu davrda shaxsiy identifikatsiya – ya’ni o‘zini anglash va shaxs sifatida shakllanish jarayoni boshlanadi. Bularning barchasi, tabiiyki, o‘quvchi o‘smirlarning xulq-atvori, ta’limga bo‘lgan munosabati, o‘qishdagi motivatsiyasi va oilaviy munosabatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘smirlik davrida muhim tarbiyaviy vazifa — ularning mustaqilligini tan olish, biroq shu bilan birga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish, hissiy qo‘llab-quvvatlash va sog‘lom ijtimoiy fazilatlarni shakllantirishdan iboratdir.Bu davrda o‘smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik holatlarida, uning ijtimoiy holatida jiddiy o‘zgarishlar sodir bo‘ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan turli xil an’analar kuzatiladi. Bu davrga kelib bola endi «bola» emas va shu bilan birga hali «katta» ham emas. Uning o‘z-o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan bo‘lgan

munosabatlari butunlay boshqacha xarakter kasb etib boradi. Uning qiziqishlari tizimi, ijtimoiy yo‘nalganligi qaytadan shakllanadi, o‘z-o‘zini anglashi, baholashi, qadriyatlari o‘zgaradi. Bu davrdagi o’quvchilar uchun o‘z «men»i va shu «men» ning ahamiyati ortadi. O‘smirlik davrida esa bola o‘z hayotini, xavfsizligini ta’minlash borasida nisbatan mustaqillikka erishadi. Endi u o‘zini o‘zi himoya qila olishi, lozim bo‘lsa, o‘zi imkoniyatlari darajasida mehnat qilib, yetarli darajada daromad qilishi, o‘z ehtiyojlarini mustaqil ravishda o‘zi qondira olishi mumkin bo‘ladi.

Ma’lumki, bola dunyoga kelgan ondan boshlab, u onasi va atrofidagilarning emotsional, hissiy qo‘llab-quvvatlashiga, mehr-muhabbatini namoyon qilishiga, erkalashiga ehtiyoj his qiladi. Shuning uchun ham ilk bolalik yoshidagi, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni suyib, erkalab ularni quchib, boshini silab, yoqimli gaplar va muomala bilan ularga hissiy yaqinlik namoyon qilinsa, ular bundan quvonib, xursand bo‘ladilar va erkalayotgan shaxsga nisbatan talpinadilar. Buni yosh bolalarning onasiga suykalishi, ularning pinjiga suqilishi, ularga erkalanishi hollarida kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, bolalar o‘z tengdoshlari bilan bo‘ladigan o‘zaro munosabatlarida nizo-tortishuvlarga duch kelganida va ayniqsa, tengdoshlaridan «jabrlanganda», «engila boshlaganidan», ota-onasidan va atrofidagi yaqinlaridan emotsional dalda, hissiy qo‘llab-quvvatlash kutadi va bu borada ularga murojaat qiladi. Agar o‘z vaqtida shu hissiy daldani ola olsa, o‘zini erkin, tetik, g‘olib his qiladi va ular bilan quvonib yuradi. O‘zining kichkinagina hayotida duch kelgan «muammolari»ni hal qilishda kattalar yordamiga muhtojlikni his qiladi, ulardan muntazam foydalanishga intiladi.

O‘smirlik davrida esa aksincha, o‘smir endi «yosh bola» emas, endi u «katta odam». Katta odam esa mustaqil bo‘lishi, o‘z muammolarini o‘zi hal qilishi kerak. Bu davrda kattalar yordamiga murojaat qilish tengdoshlar tomonidan qoralanadi va buni o‘smirning o‘zi ham xohlamaydi. Bu davrda o‘smirlarga kattalar tomonidan oldingidek ko‘rsatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular o‘zlarini erkalab, silab-siypashlarini, «arzimagan narsalar» uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olqishlarni «yoqtirmaydilar». Endi ular atrofdagilarni hissiy qo‘llab-quvvatlashlaridan xoliroq bo‘lishga, o‘z muammolarini o‘zlari shaxsan hal qilishga intiladilar. Oldinlari ko‘chada, bog‘chada, maktabda yuz bergan voqealar haqida uyidagilarga shikoyat qilib ota-onasidan yordam so‘ragan bo‘lsalar, endi oiladan tashqarida birontasidan dakki eshitib, kaltak yeb kelgan taqdirda ham bu xaqda ota-onasiga bildirmaslikka harakat qiladi va imkon qadar ota-onasi uning «ishlariga» aralashmasliklarini xohlaydi. Bularning barchasi o‘smirlarda bevosita kuzatiladigan emotsional avtonomiyaning alomatlaridir.O‘smirlarda kuzatiladigan avtonomiya holatining yana biri makoniy avtonomiyadir. Bunga ko‘ra, o‘smirlar imkon qadar o‘z xonasida yolg‘iz qolishga, biron bir ishni bajarayotgan yoki biron bir joyda bo‘lgan vaqtlarida imkon qadar yolg‘iz bo‘lishga ayniqsa, ota-onasi, oila a’zolari nazaridan chetroqda bo‘lishga, o‘z uy-xayollari bilan mashg‘ul bo‘lib vaqt o‘tkazishga intilib qoladi.

Suhbatlashsa ham, asosan o‘z tengdoshlari, yaqin o‘rtoqlari bilangina muloqotda bo‘lib o‘z ota-onasi bilan imkon qadar kamroq muloqotda bo‘lishga intilib, o‘zi bilan o‘zi ovora bo‘lib qoladi. Ayni vaqtda, o‘smirda kuzatilayotgan bu hodisalarning asl sababini tushunmagan ayrim ota-onalar ularning bunday holatidan xavotirlanib, ular bilan oldingiga qaraganda ko‘proq qiziqib qoladilar. Boshqacha qilib aytganda, ularning avtonomiyasiga «bostirib kiradilar». Buni esa o‘smirlar yoqtirmaydi. Bunday holatlar o‘smirlar va ularning ota-onalari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarida kelishmovchiliklar, nizolarning yuzaga kelishiga asos bo‘lishi mumkin. Yuqorida qisman to‘xtalib o‘tganimizdek, o‘smir ruhiyatida kuzatiladigan xarakterli xususiyatlardan biri ularning o‘ta ta’sirlanuvchan, jizzaki, qo‘rs, sal narsaga xafa bo‘lishi undagi hissiy noturg‘unlikning ifodasidir. Bunday holatlarning yuzaga kelish sabablaridan biri bevosita jinsiy balog‘atga yetish, ichki sekretsiya bezlari, ayniqsa, jinsiy bezlar funksiyalarining faollashuvi va shular bilan bog‘liq holda, o‘smir organizmida ro‘y beradigan psixofiziologik o‘zgarishlardir. Ma’lumki, o‘smirlik davrida o‘smirning «men»i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofidagilarga ayniqsa, o‘z- o‘ziga bo‘lgan munosabati, qiziqishlari, qadriyatlari yo‘nalishi keskin o‘zgaradi. Uning o‘z shaxsiga bo‘lgan e’tibori kuchayadi. O‘smirlik davrida shaxs

egotsentrizmi boshqa davrdagilarga qaraganda, eng yuqori darajaga yetadi. Bu davrda o‘smir o‘z shaxsiyatini boshqalardan ustun qo‘yadigan, o‘ziga ko‘proq bino qo‘yadigan bo‘lib qoladi. Shu davrda o‘g‘il bolalarda ham, qiz bolalarda ham shunchaki kattalarga taqlid qilib emas, balki tom ma’noda o‘zining hatti-harakatini nazorat qilish, o‘zining yurish-turishi, kiyinishi, tashqi ko‘rinishiga astoydil e’tibor berish, pardoz-andoz bilan shug‘ullanish kabi holatlar kuzatiladi. Biroq bu davrdagi endokrin sistemasi faoliyati, epofiz, jinsiy sekretsiya bezlari ajratib chiqaradigan garmon ta’siri ostida o‘smir organizmida va tana tuzilishida o‘zgarishlar ro‘y beradi. Uning tana tuzilishi proporsiyasi buziladi ya’ni u nisbatan beso’naqayroq bo‘lib qoladi, tovushlari o‘zgarib, do’rillab qoladi. Jinsiy balog‘atga yetishning boshlanishi bilan yuzlariga husnbuzar chiqa boshlaydi. Bularning barchasi o‘smir uchun kutilmagan, uncha xush kelmaydigan holatlardir va aynan ana shu holat o‘smir ta’sirlanuvchanligining, jizzakiligining ortishiga olib keladi. Shu davrda o‘smirning tashqi ko‘rinishi, shaxsiyatiga oid bildirilgan arzimagan nojo‘ya gap uning uchun jiddiy salbiy kechinmalarning yuz berishiga asos bo‘lishi mumkin bo’ladi.

Shunday qilib, o‘smirlik davri – bu nafaqat jismoniy, balki ruhiy va psixologik jihatdan ham murakkab va mas’uliyatli bosqich hisoblanadi. O‘quvchi shaxsining bu davrdagi shakllanishi turli omillarga bog‘liq bo‘lib, ularning ichida eng muhimi — oila, atrof-muhit, o‘qituvchi va tengdoshlar bilan bo‘ladigan munosabatlardir. Aynan shu jarayonda o‘smirning mustaqil fikrlashi, “men” tushunchasining shakllanishi, o‘zini anglashga bo‘lgan intilishi kuchayadi. Shu bois bu davrda o‘smirga nisbatan muloyim, sabrli, tushunishga tayyor va qo‘llab-quvvatlovchi munosabat muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar va pedagoglar o‘smirlikka xos o‘zgarishlarni chuqur anglab, unga mos yondashuvni tanlasalargina, o‘quvchining shaxs sifatida sog‘lom, barqaror rivojlanishiga ko‘mak berishlari mumkin bo‘ladi. Aks holda, noto‘g‘ri baholash va tushunmovchiliklar o‘smirning ichki dunyosida qarama-qarshiliklar, salbiy hissiyotlar va ruhiy iztiroblarni keltirib chiqarishi mumkin. Demak, o‘smirlik davri — o‘ziga xos yondashuv, chuqur kuzatuvchanlik va psixologik yordamni talab qiladigan hayotiy bosqichdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Davlyetshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogika psixologiya». O'quv metodik qo'llanma TDPU. 2014
2. Yoshlarning ijtimoiy-psixologik muammolari, sabab va yechimlari. Maqolalar to'plami. Toshkent. 2020.
3. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. T., 1991
4. Psychology.net.ru
5. Ziyonet.com